

Можайкіна О. С.,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права
Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОСВІДОМОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF THE LEGAL CONSCIOUSNESS OF A JUVENILE OFFENDER

Стаття присвячена кримінологічному аналізу правосвідомості неповнолітнього правопорушника. Визначено основні причини, які призводять до деформації і дефектів правосвідомості. На основі аналізу наукових досліджень виокремлено п'ять типів правосвідомості неповнолітніх правопорушників: нестійкий, залежний від потреб, неосвічений (безграмотний), нігілістичний та цинічний.

Ключові слова: делінквентна поведінка, неповнолітній правопорушник, правосвідомість, профілактика злочинності.

Статья посвящена криминологическому анализу правосознания несовершеннолетнего правонарушителя. Определены основные причины, которые приводят к деформации и дефектам правосознания. На основе анализа научных исследований определены пять типов правосознания несовершеннолетних правонарушителей: нестойкий, зависимый от потребностей, неграмотный, нигилистический и циничный.

Ключевые слова: делинквентное поведение, несовершеннолетний правонарушитель, правосознание, профилактика преступности.

The article is concerned with criminological analysis of the legal consciousness of a juvenile offender. The main reasons that lead to deterioration and failures of the legal consciousness are determined. On the basis of the analysis of scientific research, five types of legal consciousness of juvenile offenders are singled out: unstable, dependent on needs, ignorant (illiterate), nihilistic and cynical.

Key words: delinquent behavior, juvenile offender, legal consciousness, crime prevention.

Підлітки є однією з найуразливіших груп населення. Нестача досвіду взаємодії з оточуючим світом, що зумовлена віковими особливостями, призводить до появи протиріч у нестійкій свідомості і виникнення асоціальної (девіантної, делінквентної, протиправної) поведінки. Внаслідок самовираження підлітки протиставляють себе соціуму шляхом вчинення суспільно небезпечних дій. Злочинність неповнолітніх виступає своєрідним індикатором соціальної ситуації у суспільстві, демонструє зростання соціального неблагополуччя великої частини населення, зниження рівня життя більшості сімей, криміналізацію середовища, в якій вони живуть.

Вивченню підліткової злочинності, особливостей її детермінант, аналізу особистості неповнолітнього правопорушника присвячені дослідження багатьох вітчизняних вчених, а саме: Ю.В. Александрова, О.М. Бандурки, О.М. Джузи, Г.М. Мінковського, Л.І. Мороз, М.І. Фіалки, Н.В. Яницької та інших. Водночас варто зауважити, що істотні зміни в соціальній, економічній, політичній, управлінській та інших сферах, які відбуваються нині в державі, спонукають продовжити дослідження цієї проблеми.

Крім зазначеного, звертаємо увагу на те, що питанням правосвідомості неповнолітніх правопорушників, особливостям її формування, детермінантам та шляхам її позитивного або негативного розвитку не присвячено окремих наукових досліджень.

Метою і завданнями дослідження є висвітлення кримінологічних аспектів правосвідомості неповнолітнього правопорушника.

Щоб визначити поняття правосвідомості, звернемося до теорії держави і права. П.М. Рабінович визначає правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів із приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з ним [1, с. 91].

Оскільки це дослідження пов'язане з правосвідомістю неповнолітнього правопорушника, варто також звернути увагу на поняття індивідуальної правосвідомості, під якою І.І. Шаравара розуміє таку форму відображення правових явищ, яка охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні та вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються у прийнятих рішеннях і спрямовані на піднесення, спілкування та взаємодію у процесі правової діяльності і поведінки у сфері правовідносин [2, с. 57].

Викладене дає підстави стверджувати, що низький рівень правосвідомості, відсутність певних елементів призводять до порушення правових норм, тобто до правопорушення. Правопорушення, які вчиняються через недоліки правосвідомості, є діями осіб, що суперечать вимогам правових норм, коли боротьба мотивів у свідомості особистості завершується прийняттям рішення, детермінованим негативними поглядами, потребами, переконаннями. Це має призвести до необхідності підвищити її значення, сформувані правові погляди і переконання у свідомості усіх членів соціуму, аби необхідність

дотримання правових норм стала внутрішньою потребою і звичкою кожного.

Досліджуючи делінквентну поведінку та її профілактику в підлітковому і ранньому юнацькому віці, О.С. Можайкіна зазначає, що цей вік являє собою групу підвищеного ризику. Автор доходить висновку, що в делінквентних неповнолітніх порушені процеси самоаналізу та самооцінки, у структурі особистості домінують негативні якості, як-от: агресивність, неврівноваженість, безвідповідальність, безпринципність, несамокритичність тощо. Центральним новоутворенням у підлітковому віці є готовність до життєвого самовизначення, яка передбачає формування стійких, свідомих уявлень про свої права, обов'язки і відповідальність, моральних принципів і переконань, а також уміння аналізувати життєвий досвід [3, с. 7].

Аналіз кримінологічної, педагогічної та психологічної літератури, а також експериментальні дослідження дають змогу стверджувати, що загалом для цієї категорії характерні відсутність інтересу до навчання, обмеженість і примітивність потреб, переважання негативних форм проведення дозвілля (вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів тощо).

Великий вплив на правосвідомість справляє сім'я. Як соціальний інститут сім'я створює індивідуальну обстановку міжособистісних стосунків, що значною мірою визначає фізичний, інтелектуальний і емоційний розвиток підлітків. Конкурувати із сім'єю, особливо на перших етапах розвитку особистості, не може жодна громадська чи державна навчально-виховна установа, тим більше, що стосунки між членами сім'ї можна визначити як постійні і довготривалі [4, с. 151]. Сімейний стан неповнолітніх правопорушників характеризується неповною сім'єю, як правило, без батька, і навіть за наявності обох батьків – загальним неблагополуччям (батьки вживають алкогольні напої, ведуть аморальний спосіб життя, в минулому були засуджені тощо). Такі сім'ї не лише не виконують традиційну для сім'ї стримуючу функцію, але й справляють криміногенний вплив на особистість підлітка.

Високим є показник алкоголізації та наркотизації неповнолітніх правопорушників. Значній частині неповнолітніх правопорушників притаманні психічні аномалії, що значно перевищує відповідний показник у законослухняних однолітків і дорослих правопорушників. У неповнолітніх правопорушників високий також показник вторинної і навіть неодноразової судимості. До більшості неповнолітніх правопорушників застосовувалася адміністративна відповідальність. Усе зазначене свідчить про незначну ефективність профілактичних заходів.

Для неповнолітніх правопорушників також характерні деформації моральної і правової свідомості, що викликано незрілістю особистості підлітка, його соціальною дезадаптацією. Спостерігається домінування егоїстичної спрямованості, байдужості до потреб інших людей і суспільства. Природне для підлітка прагнення до самоствердження реалізується

за допомогою насилля, заподіяння страждань беззахисним та слабким. Викривлене розуміння дозволеного і недозволеного, формуються правовий негативізм, ворожість до суспільства та його інститутів. Для емоційно-вольової сфери неповнолітніх правопорушників характерні послаблення почуття сорому, розвиток нестриманості, брехливості та некритичності до власної поведінки, ригідність у міжособистісних стосунках. Нездатність правильно сприймати життєві труднощі часто спрямовує таких нестійких осіб на злочинний шлях.

На основі аналізу протиправної (злочинної) поведінки неповнолітніх В.О. Цибулько було виокремлено чотири типи правопорушників: 1) конфліктно-ситуативний із переважаючою позитивною спрямованістю (неповнолітні, формування особистості яких проходило в позитивному середовищі); 2) неврівноважено-ситуативний із незначною негативною спрямованістю (неповнолітні, особа яких формувалася у середовищі з невеликими відхиленнями); 3) нестійкий із переважаючою негативною спрямованістю (неповнолітні, які формувалися в несприятливому, суперечливому середовищі); 4) стійкий із негативною спрямованістю (учні, особистість яких формувалася у досить несприятливому середовищі) [5, с. 205–206]. Ця типологія не лише фіксує основні варіанти можливої спрямованості особистості неповнолітнього правопорушника, а й відображає умови (сімейне середовище), в яких відбувається формування особистості та його соціально-негативних рис, перехід від часткових до стійких деформацій.

У межах цього дослідження заслуговує на увагу така думка Р.П. Попелюшко: характерними особливостями особистості злочинця підліткового віку є дефекти індивідуальної правосвідомості. Ці дефекти автор розглядає як результат недостатньої соціалізації особистості: соціально-правовий інфантилізм; правова необізнаність; соціально-правова дезінформованість; правовий нігілізм; соціально-правовий цинізм; соціально-правове безкультур'я [6, с. 295].

Таким чином, можна визначити, що причинами формування специфічної (деформованої) правосвідомості неповнолітніх правопорушників є: сімейне середовище (склад сім'ї, матеріальне становище, низький соціально-культурний рівень батьків, стиль виховання тощо), низький рівень розвитку і навчальної мотивації підлітків, зловживання батьками алкогольними напоями, наркотичними речовинами та ін., а також зовнішнє соціальне середовище.

Дефекти та деформація правосвідомості неповнолітніх правопорушників мають свої специфічні риси, зумовлені асоціальним та субкультурним середовищем, відсутністю знань про норми кримінального законодавства, правових установок, переконань, навичок. З урахуванням дефектів правосвідомості неповнолітніх правопорушників можна виокремити п'ять типів їх правосвідомості:

1) нестійкий тип правосвідомості: неповнолітній правопорушник знає і розуміє, що можна, а чого не можна робити, але не має стійких моральних і право-

вих переконань та глибоких моральних якостей. Його поведінка, погляди і оцінка дій залежать від ситуації;

2) залежний від потреб тип правосвідомості: неповнолітній не в змозі протистояти своїм особистим потребам, які виявляються сильнішими за його правові переконання та наміри;

3) неосвічений (безграмотний) тип правосвідомості: в неповнолітнього відсутні чіткі знання або правові уявлення не відповідають дійсному змісту законодавства;

4) нігілістичний тип правосвідомості: невизнання чинного кримінального законодавства, заперечення необхідності його виконувати. За словами В.І. Сировацького, правовий нігілізм є правовим відчуженням: відбувається ніби відторгнення права – людина, соціальна група, суспільство прагнуть обійтися без нього. Автор доходить висновку, що правовий нігілізм означає не тільки заперечення права як соціальної цінності в суспільстві, але й неухвалене ставлення до нього, діяльності органів державної влади і правоохоронних органів [7, с. 485];

5) цинічний тип правосвідомості: в неповнолітніх правопорушників сформувалася власна система асоціальних поглядів, потреб і мотивів; правопорушення вчиняються за переконанням своєї правоти. Досліджуючи деформації правосвідомості, Т.С. Марусяк виокремлює правовий егоцентризм та цинізм,

під яким розуміє використання правових норм із метою завдання шкоди іншій особі, використання знання права з прагматичною, корисливою метою задля досягнення особистих цілей, презирливе ставлення до права, готовність і вміння використовувати знання права задля здійснення злочинних діянь [8, с. 66].

Викладене вище дає змогу сформулювати висновок, що формування особистості неповнолітнього правопорушника шляхом підвищення рівня його правосвідомості має ґрунтуватися на ознайомленні підлітків із нормами українського законодавства, вихованні у молодого покоління поваги до закону, визначенні можливостей діяти, не виходячи за межі правового поля, формуванні впевненості у тому, що права людини загалом та дитини зокрема можуть бути надійно захищені, укріпленні авторитету правоохоронних органів і самої держави, вихованні у підлітків поваги до держави, суспільства і кожної людини. Профілактичні заходи мають ґрунтуватися на популяризації правових знань і правового виховання громадськими об'єднаннями, державними органами, засобами масової інформації, освітніми закладами і пересічними громадянами. Крім того, варто не забувати і про правову освіту неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних закладах, умовно засуджених, із метою попередження можливих рецидивів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів, 2007. 192 с.
2. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Вип. 33 (1). С. 56–59.
3. Можайкіна О.С. Психологічні засади діагностики і корекції протиправної поведінки неповнолітніх в закладах загальної середньої освіти: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ, 2010. 18 с.
4. Можайкіна О.С. Формування особистості неповнолітнього в контексті запобігання протиправної поведінки. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць / Рівнен. держ. пед. ун-т. 2003. Вип. 26. С. 149–152.
5. Цибулько В.О. Типологія підлітків-правопорушників. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2014. Вип. 34. С. 203–206.
6. Попелюшко Р.П. Асоціальна поведінка як проблема підліткового віку. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. Т. XIII, Ч. 5. С. 291–298.
7. Сировацький В.І. Правовий нігілізм як одна з форм правосвідомості і соціальної поведінки особистості. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 3. С. 479–487.
8. Марусяк Т.С. Деформація правосвідомості: типологія та межі норми. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2013. Вип. 4 (20). С. 62–67.